

25.06.2024

פרופ' עירית עמית כהן

60 שניות על שימור מורשת התרבות

מפגש 13 מהמונומט 'וורנקולר' ולנכס מורשת תעשייתית

למה דווקא עכשיו?

- המשכיות ותמורות בתפיסת מורשת התרבות המוחשית
- פעילות המועצה - כנסים המתמקדים במלאכות, במורשת החקלאית והתעשייתית; חשיפה ומחקר של נכסי מורשת תעשייתית
- תרגום לעברית של מסמך מורשת תעשייתית, 2011 (איקומוס ישראל)
- ובעיקר – רצון לייצר תשומת לב בקרב מקבלי החלטות למספרם הרב של מבני תעשייה ומתקנים חקלאיים הפזורים במרחב הישראלי, המייצגים את תולדות החברה והתיישבות, מצבם הפיסי הולך מדרדר, חשיבותם וערכיהם נשכחים

מהמורשת הוורנקולרית למורשת התעשייתית – התפתחות והרחבה

במפגש 8, 13 ביולי 2023, הצגתי את המונח מורשת וורנקולרית והדגשתי את השינוי שחל בתפיסת מורשת התרבות וההחלטה לא להסתפק בהכרזתם של נכסי מורשת תרבות שהם בבחינת מונומנט עוצר נשימה, בולט בעיצובו, בנוכחות שלו ובחד-פעמיות שלו, אלא להדגיש את חשיבותם של נכסי מורשת התרבות המייצגים את המלאכות והתעשיות, את סודות העשייה והטכנולוגיה העוברים מאב לבן. **נכסים אלה ייחודים בשכיחותם.** כדי להדגיש את חשיבותם פרסם בשנת 1999 ארגון איקומוס הבינלאומי את האמנה למורשת התרבות הוורנקולרית הבנויה.

המונח וורנקולר, כשם תואר היה מוכר אצל משמרים בעיקר בגלל משמעותו לייצג טכנולוגיות בניה עממיות ואדריכלות עממית - ללא אדריכלים. עתה – בגלל לחץ גובר על הקרקע ונכסיה כתוצאה מגידול אוכלוסייה וקצב פיתוח מואץ גבר החשש להיעלמותם מהנוף של נכסי מורשת שמייצגים מלאכות יומיומיות, מסורות ואורחות חיים עממיים. בגלל חשיבותה של אמנה זו דאגנו לפרסם את התרגום לעברית **באתרים המגזין 10, 2020**. להלן ציטוטים אחדים מתרגום זה:

המורשת הוורנקולרית הבנויה ממלאכת מקום חשוב בזהות ובגאווה של כל העמים. היא נתפסת כיום כגורם מרכזי באפיון החברה ומרחבה. המראה שלה אינו רשמי, אך שיטתי ומסודר. היא מייצגת תכלית ובו בזמן יפה ומעוררת עניין. היא מבטאת את ההתפתחויות העכשוויות אך גם את תולדותיה של חברה. היא לא רק יצירה תרבותית, מעשה ידי אדם, אלא גם יצירה המייצגת זמן עבר. מורשת התרבות האנושית לא תזכה לכבוד הראוי לה אם לא ימצאו דרכים לשימור המסורות שהן ליבו של הקיום האנושי.

המורשת הוורנקולרית הבנויה חשובה; היא חיונית להיכרות עם תרבותה של כל קהילה, להבנת הקשר הייחודי שלה עם המרחב שהיא פועלת בו, ובה בעת היא מבטאת את הגיוון התרבותי הקיים בעולם.

באמצעות הבנייה הוורנקולרית קהילות מבטאות מסורות והרגלים ומבססות את קשריהן עם הסביבה שהן חיות ופועלות בה. זהו תהליך מתמשך שכולל שינויים נחוצים והתאמה תמידית בתגובה לאילוצי הסביבה והחברה. הישרדותן של מסורות אלה נתונה בסכנה בכל רחבי העולם בגלל הכוחות שפועלים ליצירת אוניברסליות והומוגניות כלכלית, תרבותית ואדריכלית. התגובה האפשרית לכוחות אלה היא סוגיה מרכזית, והטיפול בה חייב להתבצע על ידי קהילות וממשלות, מתכננים, אדריכלים, מתעניינים בשימור ומומחים בתחומים השונים הקשורים במורשת התרבות הבנויה ובשמירתה.

בעקבות תהליכי ההומוגניות התרבותית והחברתית והכלכלה הגלובלית הנכסים הוורנקולריים בכל רחבי העולם פגיעים במיוחד. הם מתיישנים, מצבם הפיזי מידרדר, והם אינם משתלבים בהתפתחויות הכלכליות הטכנולוגיות שחלו בעולם. משום כך אי אפשר להסתפק באמנת ונציה, ונחוצים צעדים נוספים לביסוס עקרונות לשיקומה של המורשת הוורנקולרית הבנויה ולהגנה עליה.

הערכת היכולת להגן על המורשת הוורנקולרית נשענת על המעורבות והתמיכה של הקהילה להוסיף ולדאוג להמשכיות השימושים בנכסי מורשת זו ולתחזוקתם.

ממשלות ורשויות חייבות להכיר בזכותן של קהילות לשמר את מסורתיהן ואורחות חייהן, להגן על המסורות והאורחות האלה באמצעות כל הכלים המשפטיים, המנהליים והכספיים, וגם להעמיד את הכלים הללו לרשות הדורות הבאים.

לאמנה זו היו השלכות רבות ובאלה בלטו הרחבה מושגית, הדגשה של ערכי מורשת תרבות כמובלים את תהליך שימור מורשת התרבות, הצגת כלים וכללים חדשים לתיעוד, לשמירת מורשת התרבות ותחזוקתה. ביטוי לתמורות שחלו בשלושת העשורים הראשונים של המאה ה-21 ובהשפעת האמנה למורשת וורנקולרית משנת 1999, הם הצהרות, עקרונות ואמנות לשימור שהרחיבו את הדיון בגיוון ובשוני של נכסי מורשת התרבות הקיימים בעולם. כך למשל פורסמה האמנה לשימור ולשיקום מורשת אדריכלית (2003), נכתבו עקרונות לשימור ציורי קיר (2003), פורסמו האמנה לדרכי תרבות (2008), האמנה לפרשנות נכסי תרבות (2008), האמנה למורשת תעשייתית, מבנים, תשתיות ונוף (2011), אמנות והצהרות ישנות זכו לשכתוב והתאמה לשינויים שחלו בתפיסת מורשת התרבות, העדפת המקבצים, המכלולים, מרקמי המורשת על פני הנכס הבודד ועוד.

מורשת תעשייתית, ההגדרה והמודעות לשימור הנכסים הנכללים בה

לצד תהליך התיעוש, ההתפתחות, החידושים וההמצאות הטכנולוגיות, התחזקה גם המודעות לחשיבות שמירתם של נכסי מורשת תרבות המייצגים את התעשייה ואת התמורות שחלו בה. מודעות זו הובילה בשנת 1973 להקמתו של ארגון בין-לאומי לשימור המורשת התעשייתית. The International Committee for the Conservation of the Industrial heritage – TICCIH. הארגון קם שנה לאחר פרסום האמנה לאתרי מורשת טבע ותרבות (1972), תאריך המעיד על חשיבותו - בכנס שהתקיים באנגליה, שנחשבה מאז ומתמיד חלוצת המהפכה התעשייתית. את ההחלטה על הקמת הארגון מבטאת ההזמנה לכנס: ארגון זה קם מתוך אמונה כי המורשת התעשייתית היא עדות לתופעה עולמית יוצאת דופן, ולכן בעלת ערך אנושי אוניברסלי שיש לחקור, ללמוד ולשמר.

בשנת 2003 אימץ הארגון את אמנת Nizhny Tagil כשהגדרה למורשת תעשייתית באמנה זו היא:

"מורשת תעשייתית מורכבת מנכסי תרבות תעשייתית שהם בעלי ערך היסטורי, טכנולוגי, חברתי, אדריכלי או מדעי. בשרידים אלו נכללים מבנים ומכונות, בתי מלאכה, טחנות ומפעלים, מכרות ואתרים לעיבוד וזיקוק, מחסנים, מקומות שבהם אנרגיה מופקת, מועברת ומשמשת, תחבורה וכל התשתיות שלה, וכן מקומות המשמשים לפעילויות חברתיות, הקשורות בתעשייה כמו דיוור, פולחן דתי או חינוך".

באותו מסמך גם נוספו 2 הגדרות: **ארכיאולוגיה תעשייתית** היא שיטה בין-תחומית ללימוד כל העדויות, החומריות והבלתי-חומריות, של מסמכים, חפצי אמנות, סטרטיגרפיה ומבנים, יישובים אנושיים ונופים טבעיים ועירוניים, שנוצרו עבור או על ידי תהליכים תעשייתיים. הוא עושה שימוש באותם שיטות חקירה המתאימות ביותר להגברת ההבנה של העבר וההווה התעשייתי. **התקופה ההיסטורית** בעלת העניין העיקרי משתרעת מתחילת המהפכה התעשייתית במחצית השנייה של המאה השמונה עשרה ועד לימינו, ונכללים בה הקריאה לבחינת שורשיה הפרה-תעשייתיים וגם כאלה שהם קדומים יותר. בנוסף נכלל בהגדרה זו חקר העבודה וטכניקות העבודה הכלולות בהיסטוריה של הטכנולוגיה.

חשיבותו של מסמך זה הוא בציון הערכים התרבותיים של המורשת התעשייתית:

- המורשת התעשייתית היא עדות לפעילויות שהיו וממשיכות להיות להן השלכות היסטוריות עמוקות. המניעים להגנה על המורשת התעשייתית מבוססים על הערך האוניברסלי של עדויות אלה, ולא על הייחודיות של אתרים ייחודיים.
- למורשת התעשייתית יש ערך חברתי כחלק מהתיעוד של חייהם של גברים ונשים רגילים, וככזו היא מספקת תחושת זהות חשובה. יש לה ערך טכנולוגי ומדעי בתולדות הייצור, ההנדסה, הבנייה, ויכול להיות גם ערך אסתטי הנקשר באדריכלות הנכס, עיצובו ותכנונו.
- ערכים אלו מהותיים לאתר עצמו, למרקם שלו, למרכיביו, למכונות ולמתארו, לנוף התעשייתי, לתיעודו הן באמצעות המקורות הכתובים והן באמצעות הזיכרונות וההשלכות על אורחות החיים.
- נדירות – היות הנכס מייצג הישרדות של תהליכים מסוימים, וגם - טיפולוגיות של אתרים או נופים, כמו גם ביטוי לחלוציות והמצאות.

בנובמבר 2011 חברו שני גופים, טיקי ואיקומוס הבינלאומי, ופרסמו מסמך עקרונות משותף לשימור אתרי מורשת תעשייה – מבנים, מתחמים ונופים ("עקרונות דבלין"). המסמך המשותף התייחס למורשת התעשייתית כאל מכלול המייצג נוף תעשייתי ונכללים בו המבנים, החומרים, התשתיות, המכונות, וכן המסמכים המתעדים אותו בכתב ובעל פה, הזיכרונות, האומנויות והמנהגים שנקשרו בנוף זה. מסמך משותף זה שב ומדגיש את ארבעת הערכים שהוזכרו לעיל:

1. ערך היסטורי - המורשת התעשייתית היא עדות להתפתחות התעשייתית ובד בבד היא גם עדות לחיי היום-יום של האדם. במורשת זו נכללות עדויות לתהליכי ייצור בתקופה מסוימת. ככלל ניתן לראות שככל שתהליכים תעשייתיים זמנם מוקדם והמידע עליהם מועט, כך עולה ערכם והקריאה לשמרם מתחזקת.
2. ערך אסטטי-אמנותי - הכוונה לאדריכלות ולעיצוב מיוחד של מבנים, מתחמים ומתקנים תעשייתיים.

3. ערך מדעי - מתייחס לאפשרות להציג באמצעות המורשת התעשייתית את ההתפתחות הטכנולוגית, את השיטות המדעיות והחומרים המייחדים את המורשת התעשייתית. רבים מאתרי מורשת תעשייתיים מפורסמים משמשים מקור ללימוד מדעי ולהקניית ידע בתחומים שונים, וככאלה הם משלבים באתרי המורשת התעשייתית ערכים חינוכיים לצד ערכים שמייצגים אתרי מורשת תרבות.
4. ערך כלכלי - ערך זה מצטרף לדיון במורשת תעשייתית כמו לדיון באתרי מורשת תרבות. הערך הכלכלי מתבסס על ההנחה ששימור וניצול נכון של מתחם מורשת תעשייתית שהוזנח והידרדר יכול לתרום לשינוי בערכו הכלכלי. שינוי זה מתקיים כאשר המתחם התעשייתי מתחדש, ונוסף להיותו אתר המייצג ערכי מורשת תעשייתית מתקיימת בו פעילות חדשה, תעשייתית או כלכלית אחרת.

אסכם - המורשת התעשייתית היא נושא חדש ומאתגר בתחום המורשת. היא יוצרת עניין גם בשל החשיבות שיש בה לייצוג טכנולוגיות היסטוריות, אורחות חיים ותרבות הקשורות בנכסיה, וגם משום שגישות השימור הרווחות לא מתאימות תמיד לשימור מתחמי תעשייה, ולעתים קרובות מצריך שימורה גישות שימור חדשות.

ובישראל עצמה - במהלך המאה ה-19 התעצמה המהפכה התעשייתית בעולם, והיא לא פסחה על ארץ ישראל. להתפתחות התעשייה בה היו היבטים שונים. היא כללה בחינה ופיתוח של אמצעים לשימוש באנרגיה, שינוי באופי העבודה, בדרכי הייצור ובמסחר, היו לה השלכות חברתיות, תרבותיות, כלכליות וטכנולוגיות.

כיבוש הבריטים את הארץ האיץ במידה רבה גם את תיעושה של ארץ ישראל, מגמה שנמשכה גם לאחר הקמת מדינת ישראל. כיום נותרו במרחב הישראלי שרידי מורשת תעשייתית הנקשרים בצמתי התפתחותו והם זכאים לתיעוד, לחשיפה, לשימור, וגם – **להשמשה**, אם לצורכי חינוך, אם לצורכי תיירות ואם לפעילות עכשווית הנשענת על מאפייני הנכסים, הנפח, העיצוב החזותי והייחוד החדשני.